

Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Stjärnsunds herrgård och smedja

Stjärnsunds herrgård uppfördes 1779 i en unik byggmetod utvecklad av byggherren för att spara resurser och vara brandsäker. Kopplingarna till bergsbruket och Christopher Polhem gör platsen kulturhistoriskt och personhistoriskt intressant. Stjärnsunds herrgård och smedja byggnadsminnesförklarades 2009.

Beskrivning

Historik

Vid sjön Gryckens strand i Dalarnas sydöstra hörn ligger Stjärnsund, ett välbevarat 1700-talsbruk. Bruket anlades 1700 av Christopher Polhem och hans kompanjon Gabriel Stjärncrona vid fallet mellan sjöarna Grycken och Sörbosjön. År 1700 erhöll de privilegier för att i byn Sund (vilken senare döptes om till Stjärnsund efter Stjärncrona) anlägga ett manufakturverk för allmännyttiga ting.

Manufakturverket var Sveriges första inom verkstadindustrin och bestod egentligen av flera fabriker. Där tillverkades allt från ur till köksredskap och det blev berömt både i Sverige och utomlands. Det var många som kom till Stjärnsund för att studera Polhems försök och ideer om vidareförädling och massproduktion. Fabrikerna drevs av vattenkraft, där en enda maskin i sin tur kunde driva upp till arton andra maskiner. Genom manufakturverkets tillkomst placerades en av den svenska industrialismens hörnstenar i Stjärnsund.

När manufakturverket anlades i Stjärnsund byggdes också två herrgårdar för att husera familjen Polhem och familjen Stjärncrona. Polhems bostad uppfördes på Sörboåns östra sida och Stjärncronas på den västra. Detta gav upphov till ett uttryck som än idag kan höras i byn. I Stjärnsund bor man antingen på förståndets sida (Polhems) eller kapitalets sida (Stjärncrona) om ån. Idag är båda herrgårdarna borta. Polhems herrgård brann ned i brandet på bruket 1737, och Stjärncronas herrgård ska enligt uppgift funnits kvar till mitten av 1800-talet.

Christopher Polhem lämnade Stjärnsund till sina barn 1735. I den stora branden 1737 ödelades delar av bruket vilket resulterade i att manufakturverket blev obrukbart. Återuppbyggnaden tog tid. 1765 var det slutligen Polhems dotterson Reinhold Galle Ruckerschöld som utformade uppbyggnaden av bruket.

I sin nyuppförda form tog anläggningen inspiration från samtida bruk och utformades efter en barockplan, med byggnaderna utefter en axel. Axeln löper i nord-sydlig riktning och Stora herrgården ligger symboliskt placerad centralt i mitten av axeln. Återuppbyggnaden av bruket och herrgården skedde succesivt. Stora herrgården stod färdig 1782.

Under 1700- och 1800-talet utvecklades bruket till ett medelstort järnbruk med bla omfattande spiksmide. Mot slutet av 1800-talet anlades ett valsverk i Stjärnsund.

Polhems ättlingar ägde Stjärnsund fram till 1853. Därefter var det släkten Waern som ägde bruket till 1871, då det köptes upp av Klosters AB. År 1927 kom Stjärnsunds bruk att inlemmas i Fagerstakoncernen. Bruksverksamheten lades ned 1942. 1950 omvandlades herrgårdsanläggningen till pensionat, som fick gott renommé. Verksamheten bedrevs fram till 1974. I slutet av 1990-talet och början av 2000-talet har smedjan och Stora Herrgården i Stjärnsund genomgått omfattande renovering efter en längre tids förfall.

Figur 1. Stora herrgården. Bakom skymtar lilla herrgården, och till vänster Västra flygeln. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Miljö

Stjärnsunds bruk är beläget i Husby socken i sydöstra Dalarna. Det var under Polhems dotterson Reinhold Galle Ruckersköld som herrgårdsområdet fick sin nuvarande utformning, anlagt enligt en barockmässig axial plan. Bebyggelsen är grupperad längs en genomgående axel i nordsydlig riktning. Stora herrgården utgör centrum i anläggningen, omgiven av flyglar på ömse sidor. På norra sidan är flyglarna placerade så att ett slutet gårdsrum skapas. Byggnaderna på herrgårdsområdet har en enhetlig utformning med vitputsade fasader och svarta plåttak.

Till herrgårdsområdet hör trädgårdsanläggningar. Söder om Stora Herrgården finns en terrasserad trädgård med fruktträdsquarter av barockkaraktär. Öster om herrgården ligger den gamla köksträdgården. På Grabbudden ligger det Ruckersköldska gravkoret och en ödekyrkogård. Stjärnsunds engelska park sträcker sig från Sörboberget i söder till herrgårdsområdet i norr. Denna började anläggas 1799 enligt tidens rådande naturromantiska ideal.

Av själva järnbruket finns idag inte mycket kvar. Smedjan från slutet av 1800-talet är dock bevarad, murad i slaggsten. Smedjan är en av få industribyggnader som påminner om verksamheten som en gång pågick här. En bit bort återfinns också en faluröd urmakareverkstad, där Stjärnsundsuren tillverkats. Här finns också en modern industribyggnad.

Genom verkstaden har platsen en kontinuitet som industrimiljö, vilken med mindre avbrott pågått i nära 500 år. Intill verkstaden syns grundmurarna av stora slaggstenar efter brukets valsverk, som revs på 1930-talet. Under 1500- och 1600-talen var detta troligen platsen för bergsmännens hytta och hammarsmedja, den bas från vilken Stjärnsund byggdes upp.

Figur 2. Herrgårdens flygelbyggnader bildar en för Dalarna unik kringbyggd gårdsmiljö. Foto: Olle Lind, Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 3. Smedjan är uppförd i murad slaggsten. Foto: Lars Dahlström.

Byggnader

Stora Herrgården

Stora Herrgården byggdes 1779 i nyklassicistisk stil. Det tog tre år att färdigställa bygget.

Huset uppfördes enligt en särskild byggmetod som byggherren R G Ruckersköld hade tagit fram. För att spara på skogen använde Ruckersköld återvunnet timmer, som därför inte behövde torkas innan det kunde användas. Timret klövs sedan inför monteringen, något som inte var vanligt vid denna tid. Med hjälp av det återvunna timret och en speciell reveteringsteknik med tjock lerputs, menade han sig kunna bygga hus på ett nytt sätt som skulle vara både resursbesparande, brandsäkert och tätt. Denna metod blev lyckad och Ruckersköld skrev artiklar om resultatet som publicerades i Vetenskapsakademiens skrifter.

Sannolikt ritades herrgården av Ruckersköld, och de för tiden aktuella franska rokokoidealerna inspirerade utformningen. Ruckersköld var troligtvis inspirerad av officeren Carl Wijnblad som i sin tur var starkt påverkad av den så kallade Hårlemanska stilen. Vid 1700-talets början var Carl Hårleman slottsarkitekt och ansvarade för samtliga kungliga slott i Sverige, och han var förgrundsgestalt i att införa rokokon som stilart i Sverige. Ruckersköld placerade köket i huvudbyggnaden vilket var ovanligt för tiden och direkt influerat av Wijnblad som var pionjär på den punkten. Tidigare var det vanligt att köket placerades i en köksflygel, skilt från huvudbyggnaden.

Stora herrgården är en vitputsad timmerbyggnad uppförd i tre våningar i nyklassicistisk stil. Fasaden präglas av strama linjer och är enkelt utsmyckad med pilastrar och mellan dessa två fönsterrader. På södra lånsidan finns en veranda som byggdes i början av 1900-talet. Taket utgörs av ett brutet sadeltak belagt med svart plåt.

Husets 1700-talsprägel är välbevarad med snickerier och kakelugnar från tiden för husets uppförande. Av särskilt intresse är väggmålningarna av målarmästaren Nils Johan Asplind i sengustaviansk stil. År 1860 genomgick herrgården en större renovering varvid trapphuset fick sin nuvarande utformning. I början av 1900-talet renoverades herrgården, då drogs elektricitet in och centralvärme installerades. En större renovering genomfördes drygt 100 år senare då anläggningen restaurerades. Denna slutfördes 2003.

Figur 4. Huvudbyggnaden. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Figur 5. Förmaket i Stora Herrgården med 1700-tals kakelugn och väggmålningar i pompejansk stil av Nils Johan Asplind. Foto: Olle Lind, Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Lilla Herrgården

Lilla herrgården uppfördes 1916 som en pendang till Stora Herrgården. Den ligger på den plats där brukets träkyrka tidigare låg. Denna revs 1896 och ersattes då av ett orangeri, vilket sedermera också revs för att göra plats för en ny tjänstemannabostad. Lilla herrgården består av en 500 kvm stor tvåvåningsbyggnad, vars symmetri harmonierar väl med Stora herrgården. Arkitekt för lilla herrgården var Ragnar Hjorth, som också ritade om den södra entrén på Stora Herrgården i samma veva. Även interiören är utformad med tydlig inspiration från Stora Herrgården, med väggmålningar, kakelugnar och snickerier i 1700-talsstil.

Flygelbyggnaderna

Flygelbyggnaderna runt Stora herrgården uppfördes i huvudsak under andra hälften av 1700-talet, men fick sannolikt sitt slutliga utseende i början av 1800-talet. Flera av dem byggdes i samma, av Ruckersköld utvecklade byggt teknik, som Stora herrgården.

Figur 6. Herrgårdens flygelbyggnader har samma utförande som huvudbyggnaden. Foto: Olle Lind, Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Trädgården norr om Stora Herrgården ramas in av Östra och Västra flygeln. Mitt emot Stora Herrgården ligger lilla herrgården. Trädgården har borggårdens form, eftersom flygelbyggnadernas paviljonger har byggts samman med lägre förrådsbyggnader. Denna utformning är unik i Dalarnas herrgårdsmiljöer, men liknande kringbyggda gårds- och parkmiljöer finns vid slott och herrgårdar i södra Sverige. Östra och västra flyglarna inrymmer bland annat en välbevarad visthusbod och bykstuga. I östra flygeln finns ett mycket påkostat biljardrum i jugendstil.

Söder om herrgården ligger ytterligare fyra flygelbyggnader. Brukskontoret är herrgårdsanläggningens äldsta byggnad, uppförd 1763-1764. Interiören är välbevarad. Under 1800-talets början låg brukets spikförråd i brukskontorets källare. Vid denna tid var spik brukets huvudprodukt.

Befallningsmansbostaden byggdes ursprungligen som stall men byggdes om enligt Ruckerschölds teknik, som en typ av prototypus innan herrgården uppfördes med samma teknik. Här bodde brukets befallningsman på 1900-talet, det vill säga arbetsledaren för jordbruket. Äppelbo och Pärönbo är två flyglar som ligger symmetriskt placerade på var sin sida om den nord-sydliga axeln. Äppelbo var ursprungligen inspektorsbostad och Pärönbo uppfördes som vagnshus, men byggdes senare om till bostad för brukets kusk och trädgårdsmästare.

Figur 7. Bykhuset efter renovering. Foto: Olle Lind, Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Smedjan

I anslutning till herrgårdsområdet ligger Smedjan, som är den enda större kvarvarande industribyggnaden från bruksepoken i Stjärnsund. Byggnaden uppfördes 1889 av slaggsten som plåtslagarverkstad. Den utvidgades 1897–99 med klensmedja och snickeri.

Många av brukets byggnader är idag privatbostäder. Till herrgårdsområdet hör även flera uthusbyggnader såsom vagnslider, växthus, spruthus, svinhus och badhus.

Figur 8. Smedjan. Foto: Länsstyrelsen i Dalarnas län.

Byggnadsminnesförklaring

Motivering till byggnadsminnesförklaringen

Stjärnsunds bruk är ett av Dalarnas bäst bevarade järnbruk. Genom Christopher Polhems manufakturverk har Stjärnsund en stor betydelse för Sveriges tidiga industrihistoria. Stora herrgården med sina flyglar är av stort byggnadshistoriskt intresse genom den speciella virkesbesparande byggnadsmetod som byggherren R G Ruckersköld här utvecklade. Stora herrgården har en välbevarad interiör med bla högklassiga inredningar i gustaviansk stil.

Herrgårdsområdet med sina flyglar är enhetligt utformat efter barockmässig plan. Byggnadsbeståndet med olika funktioner såsom visthusbod, bykhus, brukskontor är till stor del intakt sedan brukstiden. Smedjan av slaggsten utgör ett viktigt inslag i miljön och för förståelsen av Stjärnsunds roll som före detta järnbruk.

Stjärnsunds herrgård med smedja har såsom välbevarad järnbruksmiljö från 1700- och 1800-talen ett högt kulturhistoriskt värde och är enligt länsstyrelsens bedömning synnerligen märklig.

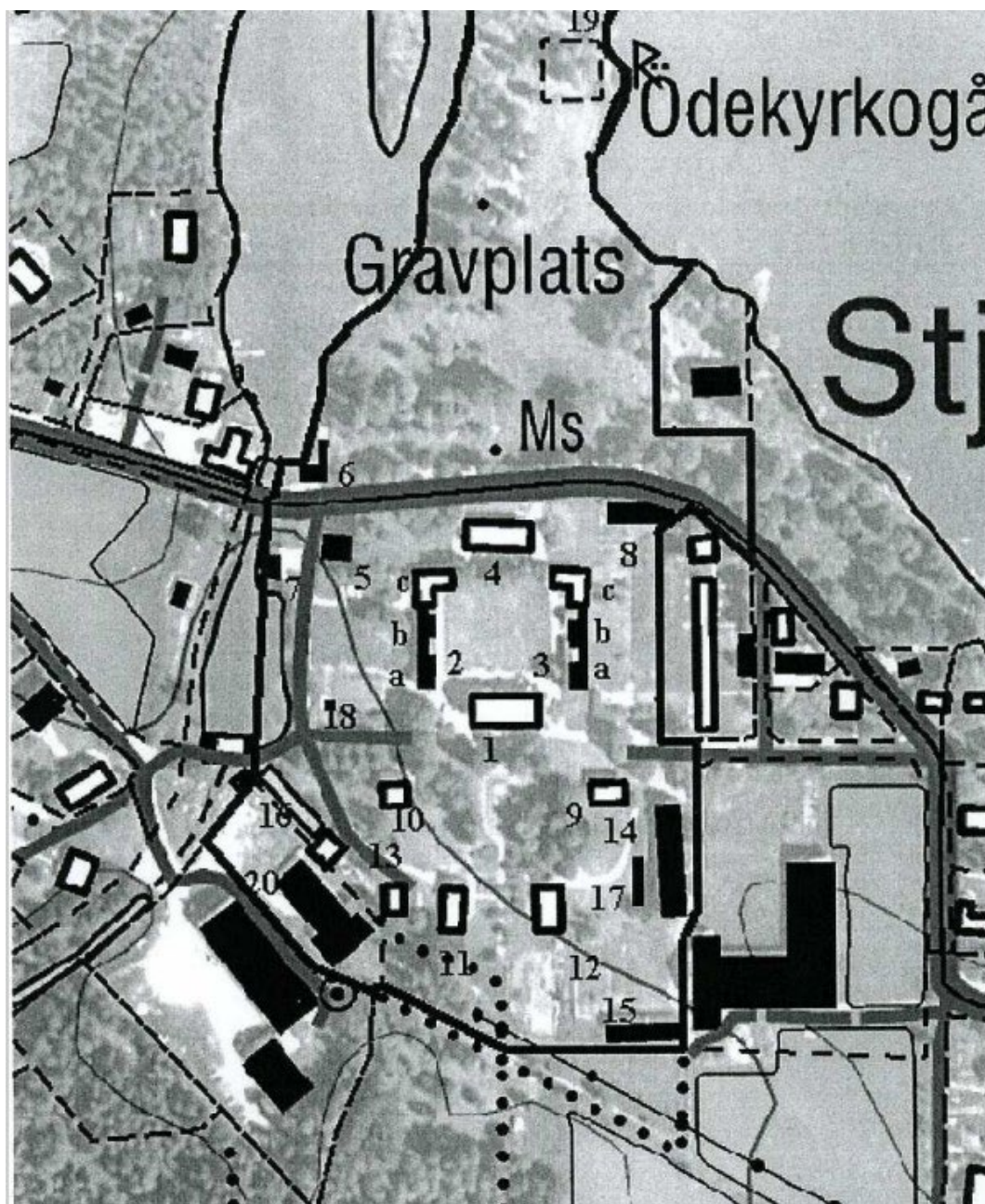
Skyddsbestämmelser

Skyddsområdet omfattar fastigheterna Stjärnsund 2:10 och 2:26 enligt situationsplan. Skyddsföreskrifterna omfattar de byggnader och anläggningar som markerats med nummer 1–20 på situationsplan.

1. Byggnaderna markerade 1–20 får inte rivas, flyttas, byggas om eller på annat sätt förändras till sin exteriör.
2. I byggnadernas inre får inte ingrepp göras i stomme eller ursprunglig inredning.
3. I byggnaderna 1, 2a, 2b, 3b, 3c, 4, 13,14 och 20 får inte göras ingrepp i eller ändring av äldre fast inredning såsom dörrar, fönster, lister, paneler, golv, tak, spisar och kakelugnar.
4. I byggnaderna 1, 3c och i bottenvåningen av byggnad 4 får inte ingrepp eller ändring göras av ytskikt såsom väggmålningar, målade golv mm.
5. Byggnaderna skall underhållas så att de inte förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar.
6. Herrgårdsområdet som på situationsplanen avgränsas med röd linje skall hållas i ett sådant skick att byggnadsminnets karaktär inte förvanskas. Nybyggnader eller uppsättande av staket eller andra anordningar får inte ske inom detta område. Ej heller får nya vägar anläggas eller skyltar sättas upp inom området utan Länsstyrelsens tillstånd.

Samråd skall ske med Länsstyrelsen i frågor som rör underhåll och vård av byggnader och område.

Om särskilda skäl föreligger för att ändra byggnadsminnet i strid mot skyddsföreskrifterna får länsstyrelsen enligt 3 kap 14§ KML lämna tillstånd till sådana förändringar.

Figur 9. Situationsplan Stjärnsunds herrgård och smedja. Ur beslut 2009.12.14.

1. Stora Herrgården
2. Västra flygeln a) visthusbod, b) bykhus, c) läkarbostad
3. Östra flygeln a) drängstuga, b) bagarstuga, c) biljardsalong
4. Lilla Herrgården
5. Spruthus
6. Gamla snickeriet
7. Brandstation
8. Växthus
9. Befallningsmansbostad
10. Brukskontor
11. Äppelbo
12. Päronbo
13. Fläskoset/ eldvaktarbostad
14. Vagnslider
15. Svinhus
16. Badhus
17. Källare
18. Våghus
19. Badhus
20. Smedja

Administrativa fakta

Kommun: Hedemora

Fastighetsbeteckning: Stjärnsund 2:10, 2:26, 2:27

Byggnadsminnesförklaring: 2009.12.14

Tillgänglighet: Trädgården är öppen för allmänheten och Stora herrgården är periodvis öppen för besök. Smedjan är öppen i samband med evenemang.

[Byggnadsminnesförklaring Stjärnsund beslut 2009.12.14](#)
[Stjärnsund i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister](#)